

Михаило М. ШЋЕПАНОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 5. 6. 2023.
Прихваћен: 15. 6. 2023.

(НЕ)КОНТРАХИРАНО ПЕРФЕКАТСКО *СЕ ЈЕ* И СРОДНЕ ЕНКЛИТИЧКЕ КОМБИНАЦИЈЕ У ГОВОРНИМ ТИПОВИМА ШТОКАВСКОГ ДИЈАЛЕКТА И САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду је дата анализа дијалекатске и нормативистичке употребе група енклитика од којих је друга обавезна глаголска енклитика *је*: *се је*, *ме је* и *те је*. Показано је да је оно што их повезује њихов различит нормативни статус, али је, с друге стране, подударан њихов комуникативни статус. На комуникативном плану, све се енклитичке групе сажимају, с тим да се то сажимање односи на глаголску енклитику *је*. То сажимање је нормативно редундантно само код групе *се је*, јер норма допушта и сажету и несажету енклитичку форму.

Истраживање је даље показало да су, према доступној дијалекатској литератури о датим питањима, контрахирани облици карактеристика говора који су у основици књижевног језика (па самим тим и данашњег разговорног стила српског језика), док се неконтрахиране форме чешће, или искључиво, сусрећу у другим штокавским говорима.

Кључне речи: штокавски дијалекат, српски говорни типови, савремени српски језик, нормативистика, перфекатско *се је*, *ме је*, *те је*, (не)контрахирање.

1. Сагледавање ове теме захтијевало је и њено незнатно проширење у односу на пријављену. Због тога смо је проширили уметком „и сродне енклитичке комбинације” зато што се у раду перфекатска енклитичка веза, односно комбинација, узима као парадигматичан примјер, па самим тим и најпознатији и најрепрезентативнији примјер за неколико мање или више еквивалентних енклитичких комбинација у говорима штокавског дијалекта и савременом српском књижевном или стандардном језику.

1.1. Кад је ријеч о енклитичкој вези *се је*, треба рећи да нема готово ниједне граматике, нити било ког обимнијег језичког савјетника у коме се не скреће пажња на статус двоенклитичког глаголског споја *се је* у књижевном

* mihail.scepanovic@gmail.com

српском језику. Почећемо са тумачењем које о тој вези даје М. Стевановић у својој универзитетској граматици, и то у објема књигама те граматике насловљене *Савремени српскохрватски језик: граматички системи и књижев-нојезичка норма I и II*.

„У 3. л. једине перфекат свих врста глагола с повратном речцом *се*” – вели Стевановић – „формално често нема помоћног глагола *је*. (...) Помоћни глагол *је* овде се садржи у повратној речци *се*; њега је, управо у тој речци нестало гласовним путем [*се је* > *се е* > *сѐ*]. Место *се је* обично се ту изговара *се*, а тако се по правилу и пише. Ипак каткад и у књижевним текстовима сусрећемо и *се је*, као нпр. код Ива Андрића: *Али се је готово цело њихово село за последњих четрдесет година истурчило* (И. Андрић; На Дрини ћуприја). И мада је прво неупоредиво чешће, ни ово друго се не може сматрати неисправним ни у књижевном језику” (Стевановић 1979: 626–627). Стевановић, дакле, не оспорава нормативни статус ни двоенклитичком споју *се је* ни његовом контрахираном облику *се*. Са Стевановићем се у погледу нормативног одређења ових конструкција слажу Пипер и Клајн у својој нормативној граматици (из 2013. године), не одричући ниједној нормативни статус, али констатујући да је конструкција са контрахираним *се* „много обичнија”. „У трећем лицу једине (перфекта) повратних глагола” – веле Пипер и Клајн – „помоћни глагол *је* готово се увек изоставља, јер се стапа с претходном заменицом *се*: *Он се родио 1959. године*. Али реченице типа: *Он се родио 1959. године* данас су много обичније него *Он се је родио 1959. године*” (Пипер/Клајн 2013: 169). Једина разлика између Стевановићевог и Пипер-Клајновог тумачења у томе је што Стевановић *се* сматра „повратном речцом”, а Пипер и Клајн „заменицом”. Та је разлика, међутим, за нас овдје небитна, будући да је *се* у оба случаја енклитика, без обзира да ли је сматрамо речцом или заменицом. Ни у познатом *Речнику језичких недоумица* Ивана Клајна не врши се нормативна диференцијација између конкурентних конструкција са двије и са једном енклитиком. Тако у наведеном Речнику И. Клајн каже: „*се је* у говору се слива у *се*. *Он се вратио*. Неки граматичари допуштају и пуни облик (*Он се је вратио*), други сматрају да је то неправилно” (Клајн 2008: 232). Клајн се, као што видимо, не одређује ни за једно од тих решења.

Репрезентативне граматике и нормативни приручници српскога језика сагласни су у томе да су конструкције са контрахираним или „сливеним” *се* обичније у употреби, али да ни оне мање обичне са двоенклитиком *се је*, будући да се, како је то Стевановић образложио, често сусрећу код „добрих писаца” – нису ненормативне.

1.2. Граматичка и нормативна литература, како видимо, говори само о саодносно двоенклитичке везе *се је* и контрахиране енклитике *се*. Дијалектолошка истраживања, међутим, показују нешто другачију слику у односу на књижевни језик. У тим истраживањима по правилу се поређење прати са нормативно најнеспорнијим обликом, а то је контрахирани или сливени облик *се*, па се подаци о раширености тог облика у говорним типовима штокавског дијалекта готово и не дају. Него се дају „одступања” од тог општекњижевног облика.

У досад најтемељнијем истраживању комбинаторних варијација употребе енклитика *се* и *је* у штокавским говорима и њиховом статусу у дијалектолошкој литератури, као и њиховој репартицији у појединим говорима штокавског дијалекта, Сања Огњановић у својој докторској дисертацији *Синтакса реда речи у дијалектима српског језика* (одбрањеној на Филолошком факултету у Београду 2021. године) даје репартицију употребе споја *се је* и споја *је се* у штокавским говорима српског језика.

Овдје преносимо најбитније закључке употребе двају комбинаторних могућности датих партикула, који доноси С. Огњановић. Она најприје констатује да се „у трећем лицу једнине повратних глагола у прегледаној грађи се врло често налазе и енклитички облик помоћног глагола *јесам* и енклитика *се*, и то у две варијанте, и као *се + је*, и као *је + се*” па то потврђује великим бројем примјера, од којих овдје наводимо само неколика:

Угребла *је се* / Докле *је се* учрвила / Ако *је се* ужена (ГС, 395); слабо *је се* жито радило косом / док *је се* спремио / он *је се* трипут судио са њом (Ма, 279); ни ми *је се* свидло (Ср, 359); оделио *је се* / тим *је се* путем / ишло *је се* све напред (Ко, 58); (стр. 41) итд.

„Грађа показује” – закључује С. Огњановић – „да се примери с глаголском енклитиком *је* и повратном речцом *се* јављају у скоро свим говорима српског језика, од иселјеничких говора (Галипољски Срби, Молижани), преко области источнохерцеговачког и дела шумадијско-војвођанског дијалекта (Јужна Босна и висока Херцеговина, источнобосанске Ере, Љештанско, Горобиље, Мачва, Срем, Обади, Колубара, централна Шумадија, итд.), до косовско-ресавског и призренско-тимочког дијалекта (Левач, Копаноник, Мрче, северна Метохија Лужница, Црна Трава и Власина, Алексиначко Поморавље, итд.). Појава није забележена у банатским говорима шумадијско-војвођанског типа, где аутори бележе да помоћни глагол изостаје иза енклитика *ме*, *те* и *се* (Ивић и др. 1997: 383). Књижевноуметнички и фолклористички текстови нам такође показују такву разуђеност (Херцеговина, Ресави, Лесковац, итд.). П. Ивић реченице с групом енклитика *је + се* сврстава у иновације карактеристичне за српски језик уопште. Ради се заправо о сажимању групе *се + је > се*, где је *је* касније аналогично враћено (Ивић 1957: 395), али у позицију испред заменичке енклитике, што је положај који у стандардном српском језику заузимају све друге глаголске енклитике (осим *је*).

Према Маретићевом мишљењу, када се групишу глаголске и заменичке енклитике, глаголска енклитика стоји после заменичких (дакле, распоред *се + је*), иако и он констатује да се у народним песмама бележи и распоред *је + се* (Маретић 1931: 436). Примери свезе *је + се* су иначе чести у српском језику, што потврђује и П. Ивић бележећи ову појаву и у Вуковим народним песмама, Ивковићевим приповеткама из Ресаве, у Великом Селу код Београда итд. (Ивић 1957: 396). Љ. Поповић бележи морфемску групу *се + је* као фреквентнију у односу на *је + се*, а наводи „да се код старијих писаца из Мачве и Шумадије, а нарочито код Лазе Лазаревића, среће и распоред *је + се*” (Поповић 2004: 292)” (Огњановић 2021: 42–43).

1.3. У штокавским говорима, као што се види, постоји шири спектар комбинација од оних које признаје књижевни језик српски: јављају се дакле и реченице са „сливеним” *се*, и са оба распореда СЕ и ЈЕ: *се је* и *је се*. Очигледно је да савремени језик употребно иде потпуно ка укидању двоенклитичке везе *се је*, што ће без сумње у догледној будућности бити и једино нормативно допуштено рјешење.

У претходном цитату из дисертације Сање Огњановић каже се, упућивањем на истраживања П. Ивића, да двоенклитичка „појава није забележена у банатским говорима шумадијско-војвођанског типа, где аутори бележе да помоћни глагол изостаје иза енклитика *ме*, *те* и *се* (Ивић и др. 1997: 383)”. То засигурно није само особина датих говора, она је карактеристика и источно-херцеговачких говора уопште, посебно говора старе Херцеговине. Тако код Вуковића (1940) налазимо примјере: Дориљала *се* она бестија на каву (383); Наставијо *се* па га удара (394); код Станића (1990) Растего *се* ко пас пуштен с верига (81). Занимљиве примјере налазимо код Марковића (2011) из Варде код Косјерића: ...вољела *се* са њим ваљде; ...пође та што *је се* волила са њим ... она *се* јадна прикучила да види ште је... и после *се* то прочуло (619).

2. Да је *је* у претходном примеру из Марковићеве монографије по Ивићевом мишљењу „аналошки враћено” – ... пође та што *је се* волила са њим – или је у питању реченична интонација са говорном паузом иза помоћног глагола, вредело би размислити. Ту би, свакако, помогао тонски запис. С друге стране овај распоред енклитика карактеристичан је за граничне говоре источнохерцеговачког говорног типа. Примјер проналазимо и у требињској Ластви: ... И вође *се је* окренуо у зао час му било (Хацимјелић 1987: 166). У србијанском Полимљу само *се* : ...то *се* ишло на записник (525)... и звало *се* пелије (528)... да ми *се* још показо (537)... Нико не пости ништа, све *се* повлашило (Николић 1991). Сам процес свођења двоенкличног *се је* у *се* најексплицитније илустрју примјери из граничних старијих ијекавских говора према млађим, као што је говор Бјелопавлића (Ђупић 1977): ... и да *сѐ* неђе размложио, ко ти зна ће *сѐ* раселијо (201)... то *сѐ* налазило код манастира Ждребаника.. Иван-бег *сѐ* зачудио река (202)... уда *сѐ* за женом (203)... тешко *сѐ* пролазило у овијема ратовима (205). Дужином обиљежен вокал у енклитици *се* показује да се у датом говору још препознаје траг контраховања, док је тај траг у сусједним говорима Дробњака непрепознатљив, раван књижевном изговору што, како смо поменули, води стабилизовању, односно уједначавању нормираног „сливеног” *се*...

2.1. Тај нас податак води ка дијалектаском и стандарднојезичком статусу двоенклитичких замјеничко-глаголских група МЕ ЈЕ и ТЕ ЈЕ, тип: *Он ме је посетио* > *Он ме посетио*; *Он те је похвалио* > *Он те похвалио*. На фонетску еквивалентност тих двоенклитичких група са двоенклитиком СЕ ЈЕ указује и Стевановић у обје књиге свога универзитетског уџбеника. Стевановић каже да се „у народним говорима, а и код појединих писаца, па и код самог Вука Караџића”, а уз то и разговорном језику, „нарочито у мање прецизном изговору, *је* често губи и иза енклитичких заменица *ме*, *те*, *па* и *иза енклитичког замјеничког облика* *га*: *Преварио ме*, помислим (М. Лалић, Лелејска гора);

Крчмарица *га проматрала* замишљено (В. Галеб), Запамтио бих је по врелини којом *ме гушила*. (М. Селимовић, Дервиш и смрт). Најпосле *га* његово некадашње друштво *пустило* низ воду (И. Андрић, Проклета авлија). Али будући да овде, осим у случају са *се је*, већи број писаца употребљава обе енклитике – њих треба обе и изговарати, а поготову писати, иако их је и сам Вук Караџић некад употребљавао у сажетом облику и иако их и данашњи писци, па и врло познати често употребљавају у таквом облику” (Стевановић, 1981: 110; 1979: 627). Стевановић посебно истиче случај енклитичке групе *га је*, за коју каже да је настала асимилацијом: *га је > га>е*, *га а > га*. „Али се он [тај случај] никад није толико проширио да би постао особиним књижевног језика. А нису књижевни ни облици *ме* и *те* који се чују у говору место: *ме је* и *те је*” (Стевановић 1981: 100).

2.2. Наведено Стевановићево објашњење ненормативности редуковања глаголске енклитике уз замјеничке енклитике *ме*, *те* и *га* готово да захтијева двоврсни коментар. Први у вези са примјеном („поштовањем”) Стевановићевог критеријума „језика добрих писаца” на ове комбинације енклитика у односу на везу партикуле *се* и *је*. И друго, с обзиром на статус двоенклитике *га је* у односу на остале случајеве веза двије енклитике: *се је*, *ме је* и *те је*.

Што се Стевановићевих критеријума нормативног или стандарднојезичког статуса неке језичке јединице тиче, у опису критеријума његове синтаксичке методологије констатовано је да код њега „главни критеријум у оцјени нормативности заступљеност синтаксичке јединице у ’језику добрих писаца’, и то савремених” (Ковачевић 2006: 269–270). Из тих разлога помало је чудно да Стевановић конструкције са наведеном везом енклитика сматра ненормативним, иако су забиљежене код самих „добрих писаца”, какви су Андрић, Селимовић и Лалић. Још чудније је и то што је Стевановић занемарио и дијалекатски ареал, како биографски, самих писаца, тако и контекстуалну (и територијалну) условљеност захтјева њихових тема.

2.3. Што се пак тиче енклитичке везе *га је* и њеног односа са *те је* и *ме је*, врло је спорно појаву свођења *га је* на *га* образлагати асимилацијом, како то Стевановић чини. Уосталом, контрахирање те двоенклитичке везе на енклитику *га* у дијалекатској литератури, колико нам је познато, скоро да се уопште се и не помиње. Разлог томе је, свакако, што се перфекат у дијалектолошким монографијама и не обрађује, нарочито у тематици везаној за прогресивије говоре који су у основици српског књижевног језика. Српска дијалектологија је дескриптивног карактера и акценат ставља на статус инфинитива и претеритâ, нарочито оних који су у процесу губљења, тако да се овом појавом дијалектолози нису ни бавили. За потребе нашег наслова опримјерење датих појава смо тражили у текстовима, у додацима монографијама, дијалекатским речницима и у сопственим тернским забиљешкама.

Истина, скраћивање енклитичке везе *га је* на *га* није ријетко у књижевним текстовима, али очигледно ту није дошло под дијалекатским утицајем, него због специфичне функције перфекта у тим реченицама. Наиме, перфекат у реченицама са *га* умјесто са *га је* по правилу се може тумачити као крњи перфекат. На то упућује и чињеница да се у таквим реченицама не су-

среће само енклитика *ga* из групе *ga je* него и из енклитичке групе *сам ga* и *си ga*, као нпр.: Ја *ga похвалио*, а он незадовољан; Ти *ga похвалио*, а он то пречуо. Као ијекавац и изворни говорник источнохерцеговачког говора и у језичком осећању и у својим теренским забиљешкама могу претходну тврдњу и опримјерити: Ја *ga молио* да ми зајми паре; Ти *ga учијо* да вози, а он се сломијо; Она *ga е узела*, узма е узела; Ми *ga љетовали* дако би се опаметио; Они *ga наговорили* да се побије... Ово даље још јасније поткрепљују примјери са *ме је* и *те је*: Ко *ме пита* могу ли ледна качамака, но труљај; ... да *ме неко зеклео* реко би да је он то бијо; Ко *те ћеро* да се пењеш на букву; да *ме лијепо замолијо* да би му волове да оно узоре...

Из датих разлога енклитички спој *ga je* не треба поистовјеђивати са спојевима партикула *се је*, *ме је* и *те је*, у којима, по правилу, у источнохерцеговачким и шумадијским говорима, који су у основици српског књижевног језика, долази до контраховања, тј. свођења на прву енклитику.

3. Сви досада спомињани неконтраховани и контраховани спојеви двију енклитика били су спојеви са другопозиционираном глаголском енклитиком *је*. У вези са том енклитиком и том њеном позицијом је употреба још једне двоенклитичке везе: везе *ју је*. То је енклитичка веза на коју скреће пажњу сва нормативистичка србистичка граматичка и приручничка литература. А о тој двоенклитичкој вези и њеном стаусу у савременом српском језику посебан рад написао је руски слависта Владимир Гудков (1997: 19–22). Данас готово униsono нормативистичко србистичко мишљење у стилизацији Михаила Стевановића гласи: „Енклитика *ју* (ак. ж. рода једн.) употребљава се само непосредно испред облика помоћног глагола *је* да би се избегла употреба ове по облику удвојене исте речи. Иначе се у сваком другом случају употребљава енклитички облик *је*” (Стевановић 1981: 306; уп. и: Клајн 2008: 208; Пипер/Клајн 2013: 97). Пошто је ова појава захтијевала ширу елаборацију њоме смо се позабавили на другом мјесту.

3.1.4. Шта је показала досадашња анализа дијалекатске и нормативистичке употребе група енклитика од којих је друга обавезно глаголска енклитика *је*: *се је*, *ме је*, *те је*? Оно што их повезује јесте њихов различит нормативни статус, а подударан комуникативни статус. На комуникативном плану све се енклитичке групе сажимају, с тим да се то сажимање сем у групи *ју је* односи на глаголску енклитику *је* (док се у групи *ју је* сажимање тиче енклитике *ју*). То сажимање је нормативно редувантно само код групе *се је*, јер норма допушта и сажету и несажету енклитичку форму). Обавезно је код група *ме је* и *те је*, док је недопуштено у групи енклитика *ју је*. На комуникативном плану сажимању подложне енклитике – *и је* и *ју* – комуникативно су редувантне, јер су и без њих искази, како би рекао Белић, „довољно разумљиви”. Истраживање је такође показало да су, према доступној дијалекатској литератури о датим питањима, контрахиране облици карактеристика говора који су у основици књижевног језика (па самим тим и данашњег разговорног стила српског језика), док се неконтрахиране форме чешће, или искључиво, сусрећу у другим штокавским говорима.

4. Но да би истраживање било потпуно, оно захтијева укључење још једнога плана употребе двоструких енклитика: плана структурне и комуникативно-семантичке нужности или редундантности, односно експлетивности. То онда анализу проширује енклитичким групама у којима енклитика добија експресивно-конотативно значење. А такву улогу у комбинацији са другим партикулама има енклитика етичког датива (нпр. *Како си ми? Такав ти је он*, и сл.), односно експресивно-експлетивна акузативна партикула *га* (нпр. *Ко ће га знати! Тако му га дође! Браво ти га!* и сл.). А на њих је већ скретана пажња у дијалекатској и у граматичкој литератури, што намеће потребу ширег синтетизовања ових развојних језичких појава на размеђи дијалекатског израза и граматичке норме.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1965:** Александар Белић, *Историја српскохрватског језика*, Књ. 2. св. 1: *речи са дефлексијом*, Београд.
- Вуковић 1940:** Јован Л. Вуковић, Акцент говора Пиве и Дробњака, *Српски дијалектолошки зборник*, X, Београд.
- Гудков 1997:** Владимир Гудков, Особености употребе заменичких енклитика ЈЕ и ЈУ у текстовима Иве Андрића и Скендера Куленовића, *Српски језик*, I, 19–24.
- Ивић и др. 1997:** Павле Ивић, Жарко Бошњакновић, Гордана Драгин, Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (Друга књига: Морфологија, синтакса, закључци, текстови), *Српски дијалектолошки зборник*, XLIII, Београд.
- Клајн 2008:** Иван Клајн, *Речник језичких недоумица*, девето издање, Нови Сад: Прометеј.
- Ковачевић 2006:** Милош Ковачевић, Синтаксичке анализе Михаила Стевановића, *Списи о стилу и језику*, Бања Лука: Књижевна задруга, 258–273.
- Ковачевић 2021:** Милош Ковачевић, Конструкције са експлетивно-експресивном лексемом ГА у српском језику, *Србистички огледи*, Источно Ново Сарајево: Завод за уџбенике, 185–200.
- Маретић 1963:** Томо Маретић, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, treće izdanje, Zagreb: Matica hrvatska.
- Николић 1991:** Говори србијанског полимља, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXVII, Београд.
- Огњановић 2021:** Сања Огњановић, *Синтакса реда речи у дијалектима српског језика*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету у Београду, 2021.
- Пипер/Клајн 2013:** Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Поповић 1997:** Љубомир Поповић, *Ред речи у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

- Стевановић 1979:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) II: Синтакса*, Београд: Научна књига.
- Стевановић 1981:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) I: Увод, фонетика, морфологија*, Београд: Научна књига.
- Телебак 2004:** Милорад Телебак, *Практични језички савјетник*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ћупић 1977:** Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића, Српски дијалектолошки зборник, XXIII*, Београд.
- Хаџимејлић 1987:** Јасна Хаџимејлић, *Микротопонимија требињске Ластве, Ономатолошки прилози, VIII*, Београд, 63–218.

Mihailo Šćepanović

(UN)CONTRACTED PERFECTIVE SE JE AND RELATED ENCLITIC
COMBINATIONS IN THE SPEECH TYPES OF THE SHTOKAVIAN
DIALECT AND THE MODERN SERBIAN LANGUAGE

Summary

This paper provides an analysis of the dialectal and normative use of groups of enclitics of which the second obligatory verb enclitic is: *se je*, *me je* and *te je*. It is shown that what connects them is their different normative status, but, on the other hand, their communicative status is matched. On the communicative level, all enclitic groups are compressed, with the fact that this compression refers to the verb enclitic *je*. This reduction is normatively redundant only with the *se je* group, because the norm allows both condensed and non-condensed enclitic forms.

The research further showed that, according to the available dialectal literature on the given issues, contracted forms are the characteristics of speech that are the basis of the literary language (and therefore the present-day conversational style of the Serbian language), while non-contracted forms are more often, or exclusively, encountered in other Shtokavian languages.

Key words: Shtokavian dialect, Serbian speech types, modern Serbian language, normativistics, perfect *se je*, *me je*, *te je*, (non)contraction.